

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

٤٤٤١٠٢ - ٤٤٤١٠٢

دانشگاه اصفهان

دانشکده ی ادبیات و علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه ی دکتری رشته ی زبان و ادبیات فارسی

بررسی زمینه ها و درون مایه های اجتماعی شعر دوره ی بیداری

استادان راهنما:

دکتر محمد رضا نصر اصفهانی

دکتر علی اصغر بابا صفری

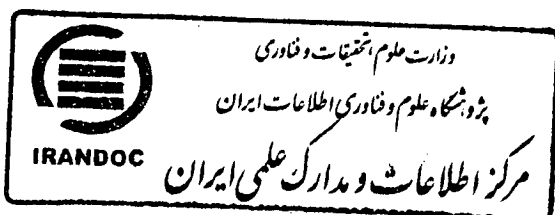
استاد مشاور:

دکتر سید مرتضی هاشمی بابا حیدری

پژوهشگر:

حافظ حاتمی

خرداد ماه ۱۳۸۹

۱۵۹۰۹۴

۱۳۹۰/۳/۱۸

کلیه ی حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات،
ابتکارات و نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع این
پایان نامه، متعلق به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان

دانشکده ی ادبیات و علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه ی دکتری رشته ی زبان و ادبیات فارسی حافظ حاتمی

تحت عنوان :

«زمینه ها و درونمایه های اجتماعی شعر دوره ی بیداری»

در تاریخ ۱۳۸۹/۳/۱۱ توسط هیأت داوران زیر بررسی و با درجه عالی به تصویب نهایی رسید.

۱- استاد راهنمای پایان نامه دکتر محمد رضا نصر اصفهانی با مرتبه ی علمی استادیار امضا

۲- استاد راهنمای پایان نامه دکتر علی اصغر باباصفری با مرتبه ی علمی استادیار امضا

۳- استاد مشاور دکتر سید مرتضی هاشمی بابا حیدری با مرتبه ی علمی استادیار امضا

۴- استاد داور داخل گروه دکتر حسین آقا حسینی با مرتبه علمی دانشیار امضا

۵- استاد داور داخل گروه دکتر محمود براتی با مرتبه علمی استادیار امضا

۶- استاد داور خارج از گروه دکتر ابوالقاسم رادفر با مرتبه علمی استاد امضا

۷- استاد داور خارج از گروه دکتر سعید بزرگ بیگدلی با مرتبه علمی دانشیار امضا

امضای مدیر گروه زبان و ادبیات فارسی

گروه ادبیات فارسی

سپاس گزاری

سپاس بی کران مخصوص درگاه ایزد مَنان است که در کنار همه‌ی بخشش‌ها، نعمت دانش‌اندوزی را هم بهره‌ی بندگان خود ساخت. هم چنین درود بی شمار بر پیامبران الهی، به ویژه خاتم رُسل، سرور کائنات و تمه‌ی زمان، حضرت محمّد و خاندان پاکش باد که نخستین آموزگاران راستین بشریت بوده اند.

بر خود فرض می دانم که سر تسلیم و ارادت بر آستان بلند استادان فرزانه و فرهیخته پیش آورم که همواره از خوان گسترده و بی دریغ معرفت و علم ایشان ریزه خواری نموده ام و ابجد عشق و کمال آنان همواره بر لوح دلم نقشی ماندگار بسته است.

اکنون در پایان یکی دیگر از مقاطع تحصیلی، به پاس کوشش های بی دریغ و خستگی ناپذیر همه ی استادانی که بنا بر مصداق: «من علّمنی حرفاً فقد صیرنی عبداً». مرا برای همیشه منتگزار الطاف کریمانه ی خویش ساخته اند، بر خود بایسته و شایسته می دانم که مراتب گُرنش و فروتنی خود را تقدیم نمایم.

از همه‌ی استادان گروه زبان و ادبیات فارسی، مخصوصاً استادان راهنما: آقایان دکتر محمّد رضا نصر اصفهانی و دکتر علی اصغر بابا صفری و استاد مشاور: آقای دکتر سید مرتضی هاشمی بابا حیدری در راستای کمک شایان توجه به اجرای این پژوهش و صبر و دقّت نظر ایشان از آغاز تا فرجام سپاس قلبی و همیشگی دارم.

در پایان هم از همه‌ی مدیران، متصدیان و دست اندرکاران دانشکده ی ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان و خدمت گزاران عرصه‌ی کتاب خانه و همه ی کسانی که بر این جانب حقّی دارند، بسیار سپاس گزارم.

پیش کش:

به همه‌ی کسانی که در راه گسترش دانش، فرهنگ، زبان
و ادب ایران زمین تلاش می‌کنند.

چکیده

ادبیات فارسی با پیشینه، گستردگی و غنای محتوایی و سبکی خود، در برخورد و تعامل با جامعه، توانایی‌های فراوانی به منصفی ظهور رسانده است. نگاه نکته‌سنج و دقیق شاعران و نویسندگان به مؤلفه‌های گوناگون زندگی اجتماعی بشر و بازتاب آن در آثار نظم و نثر یکی از برجسته‌ترین این توانایی‌ها و ظرفیت‌هاست. از آن جایی که اجزای جامعه و نهادهای گوناگون آن، چون اندام‌های یک موجود به هم وابسته و پیوسته‌اند، این وابستگی و پیوستگی، خواه ناخواه در برخورد با پیکره‌ی جامعه کنش و واکنش‌هایی را به همراه دارد. آثار ادب فارسی، در گذر زمان و در حیات بیش از دوازده قرن خود، توانسته‌اند چون آینه‌ای مظهر و مجلای دردها، آرمان‌ها، فرهنگ‌ها، هنجارها و ناهنجاری‌های طبقات اجتماعی این ملت باشند. از دیگر سوی همین آثار ادبی، الهام بخش زندگی مردم و انگیزه‌ی حرکت‌ها، جنبش‌ها و به طور کلی بستر مهم تحولات جامعه بوده‌اند. به همین سبب کمتر دوره‌ای ادبی را می‌توان پیدا کرد که حلقه‌ی اتصال تعامل آفرینندگان آثار ادبی با بستر جامعه به کلی قطع شده باشد. شعر فارسی، در مقایسه‌ی با نثر، از این منظر خاص، موفقیت بیشتری داشته است. نگاهی ژرف و بنیادی به آثار برجسته‌ای چون: شاهنامه‌ی فردوسی، قصاید ناصر خسرو، خمسه‌ی نظامی، دیوان‌های سنایی، انوری، خاقانی، صائب تبریزی و ادیب‌الممالک فراهانی، کلیات سعدی، عارف قزوینی، ایرج میرزا و نیما یوشیج، آثار اخوان ثالث احمد شاملو و دیگران تأییدکننده‌ی این ادعاست.

پژوهش حاضر برآن است که از این منظر خاص؛ یعنی رویکرد جامعه‌شناختی ادبیات به بررسی زمینه‌ها و درون‌مایه‌های اجتماعی یکی از دوره‌های تأثیرگذار شعر فارسی به نام دوره‌ی بیداری بپردازد. از آن جایی که پرداختن به شعر همه‌ی شاعران این دوره، به پژوهش‌های گسترده‌تری نیاز دارد، فقط شعر شش شاعر برجسته‌ی این دوره؛ یعنی یغمای جندقی، داوری شیرازی، فتح‌الله‌خان شیبانی، محمودخان ملک‌الشعرا، میرزا حبیب خراسانی و ادیب‌الممالک فراهانی، مورد بررسی قرار گرفته است. در ادامه دلایل گزینش این شاعران از مجموع گویندگان این دوره خواهد آمد. به این امید که شعر ایشان بتواند معرف کلیت شعر دوره‌ی بیداری باشد.

کلمات کلیدی: شعر، زمینه‌ها، درون‌مایه‌ها، رویکرد جامعه‌شناختی، دوره‌ی بیداری.

- ۴۹-۲-۲-۱- میرزا حبیب خراسانی.....
- ۵۰-۲-۲-۱- ادیب الممالک فراهانی.....
- ۵۲-۳-۱- پی‌نوشت‌های فصل اول.....

فصل دوم: زمینه‌های اجتماعی شعر دوره‌ی بیداری

- ۵۸-۱-۲- نظام طبقاتی و قشر بندی اجتماعی.....
- ۶۵-۱-۱-۲- هیأت حاکم (فرمان‌روایان).....
- ۶۸-۲-۱-۲- روحانیون.....
- ۷۰-۳-۱-۲- عامه‌ی مردم.....
- ۷۱-۴-۱-۲- سپاهیان (نظامیان).....
- ۷۳-۵-۱-۲- قضات (دادگستران).....
- ۷۴-۶-۱-۲- دانشمندان و اهل ادب.....
- ۷۵-۷-۱-۲- بازرگانان و پیشه‌وران.....
- ۷۷-۸-۱-۲- زمین‌داران و کشاورزان.....
- ۷۹-۹-۱-۲- کارگران و کارمندان.....
- ۸۱-۱۰-۱-۲- جامعه‌ی زنان.....
- ۸۶-۲-۲- رویدادهای سیاسی و اجتماعی بستر ساز شعر دوره‌ی بیداری.....
- ۸۷-۱-۲-۲- قتل خان خیوه.....
- ۸۸-۲-۲-۲- محاصره و فتح هرات.....
- ۸۸-۳-۲-۲- فتنه‌ی سالار.....
- ۸۹-۴-۲-۲- فعالیت‌های بایان.....
- ۹۰-۵-۲-۲- قتل امیرکبیر.....
- ۹۱-۶-۲-۲- تحریم تنباکو.....
- ۹۲-۷-۲-۲- حمله‌ی انگلستان به بوشهر.....
- ۹۲-۸-۲-۲- شکست روسیه از ژاپن.....
- ۹۳-۹-۲-۲- انقلاب صنعتی و پیشرفت‌های غرب.....
- ۹۴-۱۰-۲-۲- سفر شاهان قاجار و ارباب قدرت به غرب.....
- ۹۵-۱۱-۲-۲- بیداد و فتنه‌ی ترکمانان.....

- ۹۶..... ۱۲-۲-۲- قحطی و گرانی نان.....
- ۹۷..... ۱۳-۲-۲- زلزله.....
- ۹۸..... ۱۴-۲-۲- ساختن صحن، مناره و حوض.....
- ۹۸..... ۱۵-۲-۲- احیا و مرمت حرم حضرت معصومه.....
- ۹۸..... ۱۶-۲-۲- قتل ناصرالدین شاه و جلوس مظفرالدین شاه.....
- ۹۹..... ۱۷-۲-۲- شورش ستمدیدگان افغان.....
- ۹۹..... ۱۸-۲-۲- انقلاب مشروطه.....
- ۹۹..... ۱۹-۲-۲- مرگ مظفرالدین شاه.....
- ۱۰۰..... ۲۰-۲-۲- ورود سپاه روس تزاری به خراسان و آذربایجان.....
- ۱۰۰..... ۲۱-۲-۲- به توپ بستن حرم امام رضا(ع).....
- ۱۰۱..... ۳-۲- عناصر، پیشرفت ها و فن آوری های تازه.....
- ۱۰۴..... ۱-۳-۲- چاپ خانه.....
- ۱۰۴..... ۲-۳-۲- تلگراف.....
- ۱۰۵..... ۳-۳-۲- راه خاکی و خودرو.....
- ۱۰۶..... ۴-۳-۲- راه آهن و قطار.....
- ۱۰۶..... ۵-۳-۲- کشتی بخار.....
- ۱۰۷..... ۶-۳-۲- صنعت برق.....
- ۱۰۸..... ۷-۳-۲- دوربین عکاسی.....
- ۱۰۷..... ۸-۳-۲- معادن و فلزات.....
- ۱۰۸..... ۹-۳-۲- ضرب فنی سکه و چاپ اسکناس.....
- ۱۰۸..... ۱۰-۳-۲- پست همگانی.....
- ۱۰۸..... ۱۱-۳-۲- بیمارستان.....
- ۱۰۹..... ۱۲-۳-۲- مدارس و تعلیم و تربیت نو.....
- ۱۱۲..... ۴-۲- جریانات و پدیده‌های سیاسی و اجتماعی زمینه ساز شعر دوره‌ی بیداری.....
- ۱۱۳..... ۱-۴-۲- انجمن دانشمندان شیعه.....
- ۱۱۴..... ۲-۴-۲- دارالشورا، فراموش خانه و لژهای بیداری.....
- ۱۱۶..... ۳-۴-۲- انجمن ملی.....

۱۱۶	۴-۴-۲- کمیته ی انقلاب	۱۱۶
۱۱۶	۵-۴-۲- انجمن مخفی	۱۱۶
۱۱۷	۶-۴-۲- احزاب سیاسی	۱۱۷
۱۱۷	۷-۴-۲- مجلس (پارلمان)	۱۱۷
۱۱۸	۸-۴-۲- جراید	۱۱۸
۱۲۱	۵-۲- فرهنگ و عناصر فرهنگی و اجتماعی	۱۲۱
۱۲۵	۱-۵-۲- آداب، رسوم و سنت های اجتماعی	۱۲۵
۱۳۸	۲-۵-۲- عرف، قانون و مقررات اجتماعی	۱۳۸
۱۴۱	۳-۵-۲- تشریفات و شعائر اجتماعی	۱۴۱
۱۴۵	۴-۵-۲- بازیها و تفریحات	۱۴۵
۱۴۷	۵-۵-۲- رواج مظاهر دیگر فرهنگ ها	۱۴۷
۱۴۸	۶-۲- هنجارهای فرهنگی و اجتماعی	۱۴۸
۱۴۹	۱-۶-۲- ارزش های اجتماعی	۱۴۹
۱۴۹	۱-۱-۶-۲- باورهای دینی	۱۴۹
۱۵۰	۲-۱-۶-۲- وحدت اجتماعی و اتحاد ملی	۱۵۰
۱۵۱	۳-۱-۶-۲- وطن و وطن دوستی	۱۵۱
۱۵۵	۴-۱-۶-۲- ترقی و تجدد	۱۵۵
۱۵۸	۵-۱-۶-۲- نظارت اجتماعی	۱۵۸
۱۶۲	۷-۲- ناهنجاری های فرهنگی و اجتماعی	۱۶۲
۱۶۳	۱-۷-۲- مفاسد اخلاقی	۱۶۳
۱۶۳	۱-۱-۷-۲- باده نوشی	۱۶۳
۱۶۷	۲-۱-۷-۲- اعتیاد	۱۶۷
۱۶۹	۳-۱-۷-۲- فساد جنسی	۱۶۹
۱۷۲	۴-۱-۷-۲- دروغ، نفاق و ریاکاری	۱۷۲
۱۷۴	۵-۱-۷-۲- بدعت	۱۷۴
۱۷۴	۶-۱-۷-۲- ستم و ستمگری	۱۷۴
۱۷۴	۷-۱-۷-۲- بی اعتمادی و وعده نکردن به قول	۱۷۴

۱۷۵	۲-۷-۱-۸- دزدی
۱۷۷	۲-۷-۱-۹- قماربازی
۱۷۸	۲-۷-۱-۱۰- تملق
۱۷۹	۲-۷-۱-۱۱- خرافات
۱۸۰	۲-۷-۱-۱۲- دشنام دادن
۱۸۱	۲-۷-۲- مفساد اقتصادی
۱۸۲	۲-۷-۲-۱- باج، خراج و مالیات
۱۸۳	۲-۷-۲-۲- بی عدالتی کارگزاران اقتصادی
۱۸۳	۲-۷-۲-۳- رشوه خواری و پارتی بازی
۱۸۴	۲-۷-۲-۴- سلف خری
۱۸۴	۲-۷-۲-۵- خوردن مال اوقاف
۱۸۵	۲-۷-۲-۶- گران فروشی
۱۸۵	۲-۷-۳- جنگ یا ستیزه‌ی گروهی
۱۸۷	۲-۸- پی‌نوشت‌های فصل دوم

فصل سوم: درون مایه‌های اجتماعی شعر دوره‌ی بیداری

۱۹۳	۳-۱- شعر درباری و ستایشی
۲۰۲	۳-۲- شعر شکوائیه و انتقاد اجتماعی
۲۲۲	۳-۳- شعر موعظه و اندرز اجتماعی
۲۲۶	۳-۴- شعر مذهبی و دینی
۲۳۷	۳-۵- شعر عرفانی و صوفیانه
۲۴۳	۳-۶- شعر تغزلی و عاشقانه
۲۴۷	۳-۷- پی‌نوشت‌های فصل سوم
۲۴۹	نتیجه‌گیری
۲۵۱	(اعلام) نام‌های خاص
۲۷۱	منابع و مآخذ

روش کار

پژوهش حاضر، پژوهشی میان رشته ای است و ماهیت چنین پژوهشی، به مطالعه و بررسی آثار و منابع معتبر و مستند فارسی و دیگر زبان ها نیاز مند است. نویسنده نیز با استفاده از روش های گوناگون تحقیق از جمله روش تحقیق کتاب خانه ای، به مطالعه و تأمل در منابع گوناگون ادبی، جامعه شناسی، تاریخ و دیگر موضوعات وابسته به آن ها پرداخت و ضمن یاد داشت برداری و مقایسه دیدگاه ها و با نیروی درک و استنباط، به نکات ظریف و تازه ای برخورد نمود که زوایا و خفایای مبهم و پیچیده ای از ظرافت های آثار ادبی را روشن می نمود. این موارد به ویژه در تعامل آثار ادبی این دوره با جامعه و مباحث جامعه شناختی عصر بسیار محسوس بود. لازم است به این نکته ی در خور توجه نیز اشاره شود که در حدّ توان و با در نظر گرفتن محدودیت زمانی، مقرر شد که منابع و مآخذ اعم از کتاب ها، پایان نامه ها و مقالات قابل استناد وابسته به این موضوع، با دقت و وسواس برانگیز بررسی شود تا به خلق پژوهشی مستند و مورد اعتماد منجر گردد. در این راستا، هر کدام از مجموعه ی آثار شاعران و برخی از نویسندگان این دوره، مخصوصاً آثار شش تن از شاعران، چندین بار با دقت و حساسیت خاص مورد بررسی، مذاقه و تفحص قرار گرفت.

راهنمایی ها، مشاورها و گوشزد کردن مطالب مفید و ارزنده ی استادان راهنما و مشاور و دیگر استادان گروه زبان و ادبیات فارسی، گروه جامعه شناسی و گروه تاریخ دانشکده ی ادبیات و علوم انسانی و افراد صاحب نظر، بزرگ ترین سرمایه برای آغاز، ادامه و پایان این کار بود که این موضوع مهم در بهبود کیفیت کار، بسیار مؤثر و سازنده بود. استفاده از مدارک و اسناد کتاب خانه ی ملی و مراجعه به چند پایگاه معتبر اینترنتی، بخش دیگری از تلاش پژوهشگر برای بهتر شدن این تحقیق بود که آن هم با یاری خداوند منان، با موفقیت انجام شد.

در این میان مراجعه به آثار و اسناد تاریخی و جدا کردن حقایق و مستندات از میان اظهار نظرهای متفاوت و البته با رعایت شرط بی طرفی، به کمال این تحقیق کمک شایانی نمود. روش محقق در بیان شواهد و نمونه ها، ارجاع به شعر شاعران مورد مطالعه بود و در جاهایی که شواهد شعری دیگر شاعران این دوره، گویاتر و روشن تر بود، از آثار شعری ایشان کمک گرفته شد تا به این وسیله نقشی در معرفی دیگر شاعران این دوره و شناخت زیبایی و برجستگی کار آنان هم، ایفا گردد. این پایان نامه، با پیش گفتار و سه فصل مستقل ادبی با موضوعات تخصصی جامعه شناسی و تاریخ به خوبی پیوند خورد و پژوهشگر در آن کوشیده است تا جوهره ی کار ادبی و رویکرد اساسی آن؛ یعنی هدف نخستین در این پژوهش حفظ گردد.

در ضمن، محقق در جای جای این تحقیق، نگاهی انتقادی و تحلیلی به مباحث اجتماعی داشته است و هیچ گاه از موضع انفعال و پذیرش نقل قول به این کار مهم نپرداخته است.

کوتاه نوشت ها و سر واژه ها

ف = فرهنگ	امیری = میرزا صادق امیری معروف به ادیب الممالک فراهانی
ق = مقایسه شود با...	ب = بیت
ل = لغت نامه	بخ = بخش
م = پیش از سال، متوفی در سال...	بی تا = بدون قید تاریخ انتشار
م. = با نقطه و پس از سال، میلادی	بی نا = بدون قید نام مکان انتشار
مج = مجلد	پیشین = به جای منبعی که پیش از آن ارجاع آمده است.
محمود خان = محمودخان صبا ی کاشانی	ت = توضیح
میرزا حبیب = میرزا حبیب الله خراسانی	ج = جلد
ه.ش. = هجری - شمسی	داوری = میرزا محمد داوری شیرازی
ه.ق. = هجری - قمری	ر.ک. = رجوع کنید به...
همان = منبعی که پیش از این ارجاع آمده است.	شیبانی = ابونصر، فتح الله خان شیبانی
یغما = میرزا ابوالحسن یغمای جندقی	ص = صفحه
	صص = صفحات

بیان مسأله (موضوع) پژوهشی و اهمیت آن

بررسی، تبیین و تحلیل زمینه ها و درون مایه های اجتماعی یکی از دوره های شعر فارسی، از موضوعات برجسته و اساسی به نظر می رسد. علاوه بر آن، این موضوع، مانند دیگر مؤلفه های وابسته به ادبیات این دوره، کمتر مورد توجه پژوهشگران بوده است. این واقعیت مسلم را نمی توان انکار کرد که یک اثر ادبی همواره از جامعه، به عنوان بستر و زمینه ساز، الهام می پذیرد و بر آن هم تأثیر می گذارد. ادبیات و به تبع آن شعر به خوبی، آرمان ها، باورها و جهان بینی، آداب، رسوم، سنن، فرهنگ و روحیات متفاوت اقوام را نشان می دهد. بنابراین اصل مهم، ادبیات: «آینه ی تمام نمای روی دادها، آیین ها، رفتارها، تلاش ها، اندیشه ها و... جامعه است.» (روح الامینی، ۱۳۷۹: ۹)

مضاف بر این، گاهی اثری ادبی توانسته است، در جامعه تحولاتی بزرگ به وجود بیاورد و تا مدت ها، ذهن و زبان بخشی از جامعه را تحت تأثیر خود قرار دهد. در کنار آن، هر گونه دگرگونی اجتماعی می تواند دست آویزی برای هنرمندان، نویسندگان و شعرا قرار بگیرد که نمونه های آن در ادبیات فارسی و سایر ملل جهان فراوان است. آثار ادب فارسی، مخصوصاً آثار منظوم، در گذر زمان توانسته اند گنجینه ی ارزشمندی از انگاره های جامعه شناختی و اجتماعی را در خود جای دهند. هم چنین این آثار دگرگونی های سیاسی، فرهنگی و اجتماعی پشتوانه ای بزرگ برای تحركات و خیزش های مردمی بوده اند. شعر دوره ی بیداری؛ یعنی شعر حد واسط دوره ی بازگشت و مشروطه، با بهره مندی از تجربیات گذشته و فراز و فرودهای ادوار پیشین و هم چنین بازتاب موضوعات مربوط به جامعه، آغازی برای خیزش عظیم شعر مشروطه و شعر نو گردیده است که تحقیق و تفحص در آن ضرورت فراوان دارد.

اهداف تحقیق

- الف- کشف و باز شناخت نمونها و مؤلفه های جامعه شناختی شعر دوره ی بیداری.
- ب- نشان دادن میزان موفقیت گویندگان شعر دوره ی بیداری در بازتاب موضوعات مربوط به جامعه، با عنایت به این اصل که جهان بینی شاعر با الهام از اوضاع زمانه شکل می گیرد.
- پ- بررسی میزان تأثیرگذاری شعر دوره ی بیداری بر جامعه ی عصر خود.
- ت- شناسایی چهره های موفق شعر این دوره با رویکردی به موضوعات جامعه شناختی، با اشاره به این که شاعر موفق، شاعری است که به خوبی زمان خود را درک کند. به عبارت دیگر فرزند زمان خود باشد.

پرسش ها

- الف- بازتاب موضوعات اجتماعی در شعر دوره ی بیداری چگونه و به چه میزان است؟
- ب- آیا شعر دوره ی بیداری از حیث پرداختن به انگاره ها و مفاهیم اجتماعی، نسبت به دوره های قبل و بعد، چشم اندازی موفق داشته است؟
- پ- آیا مخاطب با نگاه دقیق به آثار شعری این دوره، تصویری درست از جامعه ی مورد بحث در ذهن خود مجسم می کند؟ به بیان دیگر شاعران به تعهد اجتماعی خود به خوبی عمل نموده اند یا خیر؟

پیش گفتار

جامعه‌شناسی در ادبیات و بررسی زمینه‌ها و درون‌مایه‌های اجتماعی آثار ادبی یا همان مبحث اجتماعیات در ادبیات، مانند خود علم جامعه‌شناسی در دنیا و به تبع آن در کشور ما، پیشینه و پیشینه‌ی چندانی ندارد. با در نظر گرفتن این مطلب، پرداختن به موضوع جامعه‌شناسی ادبیات هم در مقایسه با دیگر علوم مربوط به ادبیات حجم کمتری را به خود اختصاص داده است.

توجه به انسان و ابعاد وجودی او، از دیر باز و در مکاتب و مذاهب فکری، فلسفی، هنری و ادبی جهان آغاز شده است و همین تلاش‌ها در شناخت ابعاد گسترده و پیچیده‌ی روحی و روانی و فیزیکی و جسمانی انسان به پیدایش علوم گسترده‌ای از جمله: علم جامعه‌شناسی و ارتباط آن با ادبیات منجر گردیده است.

در قرن نوزدهم گروهی از نویسندگان، شاعران و منتقدین ادبیات، فلسفه و جامعه‌شناسی به بررسی و نقادی آثار ادبی از منظر و رویکرد تعامل با مفاهیم جامعه‌شناختی و علوم اجتماعی همت گماشتند و در آثار خود، جسته و گریخته از این موضوع سخن گفتند و مطلب نوشتند.

در عین حال، تلاش‌های جدی در زمینه‌ی جامعه‌شناسی ادبیات و بررسی زمینه‌ها و مضامین اجتماعی و به عبارتی دیگر مباحث اجتماعی موجود در ادبیات، از آغاز قرن بیستم مورد توجه پژوهشگران عرصه‌ی فلسفه، جامعه‌شناسی و ادبیات گردید. این بحث به صورت جدی و با پژوهش‌های دانشمندان و پژوهشگران غربی مانند جورج لوکاج^۱، فیلسوف و منتقد مجارستانی (۱۸۸۵ تا ۱۹۷۱)، لوسین گلدمن^۲، پژوهشگر جامعه‌شناسی ادبیات اهل رومانی (۱۹۱۳ تا ۱۹۷۰)، میخائیل باختین^۳، اندیشمند مشهور روسی (۱۸۹۵ تا ۱۹۷۵)، ژاک لنار^۴، صاحب اندیشه و منتقد معاصر فرانسوی، تئودور آدورنو^۵، فیلسوف، جامعه‌شناس و موسیقیدان آلمانی (۱۹۰۳ تا ۱۹۶۹)، برتولت برشت^۶، شاعر، نمایشنامه‌نویس و کارگردان تئاتر آلمان (۱۸۹۸ تا ۱۹۶۵)، ژان ایوتادیه^۷، نویسنده، منتقد و جامعه‌شناس معاصر فرانسوی، روبر اسکاریت^۸ (رمان‌نویس فرانسوی و منتقد جامعه‌شناسی ادبیات آغاز گردید.

پژوهش‌های این دانشمندان غربی هم‌کامکان به حوزه‌ی جامعه‌شناسی کمی‌رمان و افزون بر خود اثر ادبی، سه عنصر دخیل در آن؛ یعنی پدیدآورنده، ناشر و توزیع‌کننده و مخاطب معطوف شده است و بیشتر جامعه‌شناسی ادبیات است و کمتر به جامعه‌شناسی در ادبیات و به عبارت دیگر اجتماعیات در ادبیات می‌پردازد. آثاری مانند جامعه‌شناسی ادبیات روبر اسکاریت، ترجمه‌ی مرتضی کتبی و جامعه‌شناسی ادبیات «دفاع از جامعه‌شناسی رمان» ترجمه‌ی محمدجعفر پوینده و دیگر آثار مطرح نویسندگان غربی بیشتر مشرف بر این مباحث است. توضیح این نکته ضروری است که بدانیم جامعه‌شناسی ادبیات، مانند جامعه‌شناسی علوم دیگر، مانند ناظری بی‌طرف و از منظری خاص به آثار ادبی و

1 - Georges Iokács

2 - Lucien Goldman

3 - Bakhtin

4 - Jacques Leenhardt

5 - Adorno Theodor Ludwig Wiesengrund

6 - Bertolt Brecht

7 - Jean Yves Tadie

8 - Robert Eskarpit

مراحل شکل‌گیری، انتشار، توزیع و مخاطب‌یابی توجه دارد. به بیان دیگر، جامعه‌شناسی ادبیات بیشتر به مطالعه‌ی کمی و آماری مربوط به آثار ادبی، روند مطالعه، چگونگی دست‌یابی به آثار، موضوع نشر، خوانندگان و در نهایت میزان موفقیت آن‌ها می‌پردازد.

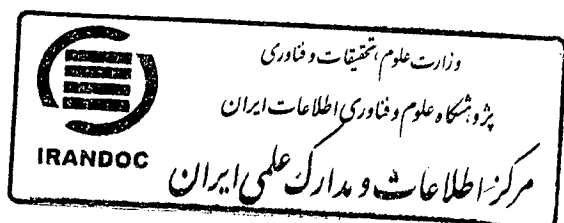
حال آن‌که، جامعه‌شناسی در ادبیات و یا اجتماعیات در ادبیات با حساسیت و وسواس فراوان به همه‌ی درون‌مایه‌ها و زمینه‌های دخیل در آثار ادبی می‌پردازد و نقش همه‌ی پدیده‌ها و عناصر سازنده یا همان تأثیر و تأثر متقابل مؤلفه‌های زندگی اجتماعی جوامع را با نهاد ادبیات مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌دهد. شرایط و مقتضیات زمانی و مکانی، طبقه‌ی خاص شاعر یا نویسنده و تأثیرات خاص این موارد در خلق آثار ادبی از اهداف بررسی جامعه‌شناسی در ادبیات است. برای مثال جامعه‌شناسی در ادبیات ضامن بررسی تأثیر پدیده‌ای ناپه‌نجانار مانند جنگ در زندگی مردم و یا وجود نظام طبقاتی و نقش قشریندی اجتماعی در کنش‌ها و واکنش‌های جامعه با توجه به بازتاب این پدیده‌ها در آثار ادبی است. به طور کلی توجه به مباحث اجتماعی در شعر، از وقتی آغاز شد که منتقدان آثار ادبی، مبانی اجتماعی و تأثیرات دو سویه‌ی ادبیات و جامعه را مورد مطالعه و کنکاش قرار دادند. نقد اجتماعی در کنار نقد تاریخی، روان‌شناسی، تأثیری یا امپرسیونیستی، زبانی یا فنی، محتوایی، اخلاقی و... از مهم‌ترین شاخه‌های نقد آثار ادبی است. به گونه‌ای که مطالعه‌ی آثار شاعران و نویسندگان بیشتر سبک‌های ادبی و مکاتب غربی و از جمله رئالیست‌های اجتماعی بدون این پشتوانه‌ی نقد امکان‌پذیر نیست. خلاصه این‌که آثار ادبی همواره برخاسته از شرایط و مقتضیات و محیط اجتماعی است و سه عامل زمان، محیط و نژاد از عوامل دخیل و مؤثر در خلق یک اثرند. گذشته بر این، پاره‌ای از آثار ادبی مانند شکل‌گیری رمان به دنبال انقلاب‌های بورژوازی و پیروزی طبقات پایین دست، اشعار حماسی، مذهبی، سیاسی و انتقادی، ستایش‌ها، سوگ‌نامه‌ها، زندان‌سروده‌ها و مانند آن، ماهیت اجتماعی دارند.

دیگر تحقیقات تخصصی و منظم داخلی در حوزه‌ی جامعه‌شناسی در ادبیات نیز با مباحث اجتماعیات در ادبیات فارسی غلامحسین صدیقی در دانشگاه تهران پایه‌گذاری شد. پس از آن تلاش‌هایی در زمینه‌ی ترجمه و اقتباس با این رویکرد صورت پذیرفت. کتاب‌های جامعه‌شناسی در ادبیات: ترجمه و تحقیق معصومه عصام، نظری و گذری بر جامعه‌شناسی ادبیات: حمید صنعت‌جو، نمادها و جستارهای جامعه‌شناسی در ادبیات: محمود روح‌الامینی، گستره و محدوده‌ی جامعه‌شناسی هنر و ادبیات: برگردان و ویرایش فیروز شیروانلو، جامعه‌شناسی ادبیات فارسی: علی‌اکبر ترابی، چند مقاله درباره‌ی جامعه‌شناسی و ادبیات: علی میرفطروس، مباحثی اجتماعی در اشعار شعرای ایرانی: محمد جواد یوسفیان، زمینه‌ی اجتماعی شعر فارسی: محمدرضا شفیعی کدکنی و ... چند مقاله و پایان‌نامه‌ی موفق نیز در این حوزه نوشته شده است: شوک شعر شاملو و جامعه‌شناسی ادبی ما: علی‌رضا پنجه‌ای، بررسی جامعه‌شناختی شعر و نثر والیت و ایتمن: مهدی جنگی‌کلات، طبقات اجتماعی و فرهنگی در دیوان حافظ: ایرج شهبازی، سیمای جامعه در آثار عطّار: سهیلا صارمی، سیمای جامعه در شعر سنایی: سعید حاتمی، انسان، هستی و جامعه در دیوان حافظ: پروین عبدالهی، جامعه در ادبیات: مریم سادات گوشه، مطالعه‌ی جامعه‌شناختی اشعار اخوان ثالث: آمنه کرامتی و جامعه‌شناسی ادبیات داستانی: شاپور بهیان را می‌توان در این زمینه نام برد. گروهی از نویسندگان آثار ادبی هم به جنبه‌های جامعه‌شناختی و تحلیل زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی آن توجه خاصی داشته‌اند: غلامحسین یوسفی: چشمه‌ی روشن، شاهرخ مسکوب: مقدمه‌ای بر داستان رستم و اسفندیار و سرگذشت اجتماع و داستان ادبیات، وحسن میر عابدینی: صد سال داستان نویسی

را با این رویکرد تألیف نموده‌اند. با این که هر کدام از تألیفات و تحقیقات نام برده توانسته است گوشه‌های پنهانی از ابهامات موجود در زمینه‌ی جامعه‌شناسی ادبیات را آشکار کند، اما باید اذعان کرد که هیچ مطلبی در مورد شعر دوره‌ی بیداری و به‌طور کلی ادبیات عصر قاجار در این آثار وجود ندارد. به همین دلیل، نقش شعر عصر قاجار و به تبع آن دوره‌ی بیداری در پژوهش‌های ادبی و جامعه‌شناسی ادبیات و آن چه به ادبیات وابسته است، کم‌رنگ و گاهی بی‌رنگ و محو است. در بخش شعر دوره‌ی بیداری به برخی از اظهار نظرهای متفاوت و ناسازوار اندیشمندان معاصر در این مورد اشاره خواهد شد.

پی‌نوشت

۱- به تازگی و پس از آماده شدن بیش از دو سوم پژوهش حاضر، دو کتاب جامعه‌شناسی در ادبیات فارسی تألیف فریدون وحیدا و نقد اجتماعی رمان معاصر (با تأکید بر ده رمان برگزیده) نوشته‌ی عسگر عسگری چاپ و منتشر شده است که مطالب مفیدی در مورد جامعه‌شناسی شعر یغمای جندقی و ادیب الممالک فراهانی در کتاب نخست و اطلاعات ارزشمندی در نقد اجتماعی آثار ادبی و رمان در اثر دیگر ارائه شده است.

فصل اوّل

کلیات

۱-۱- اوضاع سیاسی و اجتماعی دوره‌ی بیداری

در آغاز این مبحث، لازم است به دو نکته‌ی مهم و برجسته اشاره شود. نکته‌ی نخست آن که دوره‌ی بیداری یا تجدّد در تاریخ سیاسی و ادبی ایران، به عصری گفته می‌شود که مجموعه‌ای از تلاش‌ها، مجاهدت‌ها و اصلاحات نویسندگان، شاعران، ارباب سیاست و دیگر افراد تأثیرگذار، در جهت آگاهی و بیداری سیاسی و اجتماعی و پیشرفت‌های علمی و صنعتی مردم ایران انجام می‌گرفت و به بار می‌نشست. کوشش‌هایی که در نهایت به پیروزی جنبش عظیم مشروطه منجر گردید. این اصطلاح در حوزه‌ی ادبیات فارسی برای تحولات بنیادین و مؤثر یک دوره‌ی حدود هفتاد ساله به کار می‌رود و از نظر زمانی، اواخر پادشاهی محمد شاه قاجار، دوران سلطنت طولانی ناصرالدین شاه، تا پایان حکومت مظفرالدین شاه؛ یعنی سال منتهی به پیروزی نهضت مشروطه را در بر می‌گیرد. دوره‌ای که خاستگاه، زمینه‌ساز و مقدمه‌ی انقلاب مشروطه بود و طبیعی است که این انقلاب بزرگ نمی‌توانست بدون مقدمه و خاستگاهی چون دوره‌ی بیداری باشد.

اگر چه از همان آغاز عصر قاجار تلاش‌هایی مفید در زمینه‌های گوناگون ترقی و پیشرفت جامعه‌ی ایرانی با اقدامات عباس میرزای نایب‌السلطنه، قائم مقام فراهانی و دیگران انجام شد و این تلاش‌ها و اقدامات به مرور و در اواخر سلطنت محمد شاه، با شتاب ادامه پیدا کرد، اما باید اذعان نمود که دوره‌ی پنجاه ساله‌ی سلطنت

ناصرالدین شاه، با همه ی استبداد و خفقان، دوره ی یازده ساله ی پادشاهی مظفرالدین شاه، هنگام شتاب فزاینده و کمال و به بار نشستن این تلاش ها و تحقّق بسیاری از اقدامات پیشینیان بود.

نکته ی دیگر آن است که آثار و نشانه های پیشرفت در زمینه های متفاوت و از جمله ادبیات بسیار آشکار و قابل مشاهده است و هم چنان که در این پژوهش به آن پرداخته شده است، ابتدا نثر و به فاصله ی کوتاهی شعر فارسی، توانست از این منبع و آبشخور بهره بگیرد و خود نیز از عوامل اصلی شتاب در تغییر و تحولات باشد.

حکومت ترکمانان^۱ قاجار (۱۲۱۰ تا ۱۳۴۴ هـ. ق. مطابق با ۱۷۹۵ تا ۱۹۲۶ م.) یکی از دوران های پرفراز و نشیب تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران است.

شکل گیری این حکومت با کوشش های اولیه ی آقا محمد خان و هم زمان با مرگ کریم خان زند از همان سال (۱۱۹۳ هـ. ق. مطابق با ۱۷۷۹ م.) و غلبه بر لطفعلی خان (۱۲۰۹ هـ. ق.) نایبنا ساختن و سرانجام قتل این خان زند، در چند مرحله آغاز شد و خان قاجار با استفاده از اختلافات بازماندگان خان زند و هرج و مرج برخاسته از این اختلافات، در جنگ های اول و دوم با طرفداران زند، فاجعه ی کرمان، لشکرکشی به قفقاز و فتح تفلیس، حمله به گرگان، گیلان و مازندران، گسترش نفوذ تا اصفهان و سرانجام تار و مار بازماندگان و هواداران خاندان زند تا تاج گذاری در سال (۱۲۱۰ هـ. ق. برابر با ۱۷۹۵ م.) دوران پُر آشوبی را بر ایران تحمیل کرده بود. پس از مدّتی کوتاه آقا محمد خان کشته شد و برادرزاده اش، خان باباخان، فتحعلی شاه، قدرت را به دست گرفت و حدود سی و هفت سال و پنج ماه از سال (۱۲۱۲ تا ۱۲۵۰ هـ. ق.) حکومت کرد. محمدشاه، پسر عباس میرزای نایب السلطنه، از سال (۱۲۵۰ تا ۱۲۶۴ هـ. ق.) حدود چهارده سال سلطنت نمود.

ناصرالدین شاه، پسر محمد شاه، از سال (۱۲۶۴ تا ۱۳۱۳ هـ. ق.) دوره ای نسبتاً طولانی پنجاه ساله و حکومتی پر از روی دادهای مهم داشت. پس از قتل او نیز فرزندش، مظفرالدین شاه، برای یازده سال از سال (۱۳۱۳ تا ۱۳۲۴ هـ. ق.) حکومت نمود و پایان سلطنت این شاه قاجار، دوران تازه ای در برگ های تاریخ ایران بود. فرزند مظفرالدین شاه؛ یعنی محمدعلی شاه از سال (۱۳۲۴ تا ۱۳۲۷ هـ. ق.) حدود دو سال ونیم بر تخت شاهی تکیه زد و فرزند محمدعلی شاه یا همان احمد شاه، به عنوان آخرین پادشاه از این ترکمانان، از سال (۱۳۲۷ تا ۱۳۴۴ هـ. ق. برابر با آبان ۱۳۰۴ هـ. ش.) هفده سال از تاریخ پرفراز و نشیب این مملکت را به حکومت خود اختصاص داد و راه را برای دورانی دیگر از پادشاهی در ایران یا همان سلسله ی پهلوی هموار کرد.

در این قسمت سعی شده این است که با اختصار به مهم ترین موضوعات سیاسی و اجتماعی عصر قاجار و البته با عنایت خاص به دوره ی بیداری اشاره شود. شرح مفصّل و بیان نمونه های شعری در این زمینه، به قسمت رویدادهای سیاسی و اجتماعی بستر ساز شعر دوره ی بیداری اختصاص یافته است.